

ІВАН ЛЕ

НА ШЛЯХУ

(Уривок)

I

Це манісінька Венеція в Намангані — з островками й легенькими горбатими містками, мов на часиночку перекинутими через ставкові рукава. Ніхто їх не розраховував на великий, чи малий вантаж; чиясь рука, граючись, пережолобила його, мов з паличок і він крехчучи служить, не знати коли збудований.

Що - дня від пекельної спеки ховався сюди на острів молодий лікар Євген Вікторович Храпков. Його огрядна постать так не личила до цього легкорухого горбатого містка, що дружина завжди всміхалася жартуючи:

— Жень, Женічка! Стогне, провалишся... — й тоді лиш ступала на містка, коли він в - останнє здригався під важкою сьомипудовою ходою хірурга. Весела, пишна дружина лікаря, мов у закоханому танку, ступала по нерівних мостиках, не спускаючи блискучих очей з свого чоловіка.

Євген Вікторович задоволено чекав на дружину простягнувши руки допомоги. Широка блаженна посмішка на ретельно виголенім молодім обличчі якось не припадала до отакого огрядного стану (Євген Вікторович більш схожий на циркового слона на бочці, а ніж на закоханого чоловіка).

— Любочко, не жартуй. Опинишся в ставку, забрудниш шовкову сукню — реготався задоволений від удалого жарту.

— Дурень ти, Женю, сукню шкодуєш... і зачіпала, пустуючи по губах, чоловіка гарненькою ще, мов дівоцькою, ніжною рукою.

Молодий лікар і дружина замовляли пляшку пива, або нарзану й висижували так до пізньої ночі. В ряди - годи Любка мов жартома обведе очима столики й, жодній парі очей не виділивши уваги, знов любовно загомонить до свого єдиного Жені...

Бувають на світі такі люди.

Бувають такі чоловіки, що кохаючи тіло своєї дружини, тремтуче, свіже, як перший пуп'янок на огірках, впевняються самі й упевняють інших, що вони люблять свою дружину.

Але бувають і такі жінки, що за щоденними вишуканими пестощами забувають бодай згадати про оте кохання.

Хіба до любови тут, коли вигуляно кров, що мов оті водоспади в ариках бурхає по жилах?..

Не до любови тут. Не до чарів вечірнього шепоту душі. Це надто ніжні струни молодого організму й вони мовчать заглушені неймовірними барабанами, дужою музикою ситої життєвої вакханалії...

Любка Прохоровна ще молода, навіть надто молода, щоб не кохати свого Женю й, скажімо, гарна, соковита, щоб не належати цьому дотепному хірургові Храпкову. Належати, як річ, як святковий одяг. Він мав добрий смак на жінок, він гаразд розбирався в незліченних їх гатунках, і коли пухленька студенточка інституту зовнішніх зносин Любочка Марковська випадково повернулася йому на очі — за хвилину вирішив, що йому прийшов час одружитися.

А змогла б якась інша, хоч би й старша на літа дівчина, перечити такій силі розуму, такому лікарському хистові молодого, дужого, як дуб кавалера.

За два місяці, йдучи до шлюбу, Любка з жалю до своїх колишніх кавалерів, доброзичливо позирала на них, навіть не розуміючи гаразд, що означає оте „заміж“.

Переїхавши в Наманган, Євген Вікторович створив потрібні умови догоди й засмітив ними всі стежки, що ведуть у найкращі кутки людської душі...

Та Саїд - Алі - Мухтаров...

Скажете, до чого тут Саїд - Алі - Мухтаров.

Буде й про нього.

Це ж він стоїть неначе вкопаний, неначе дурень той, бо зачарований гнучкою жінкою, що пустує на горбатім містку з грубим, важкуватим мужчиною.

Так, то він він слідкує за кожним рухом брови, за кожним тремтінням свіжих губенят, за кожним вигибом недбало вдягненого прозорим тряп'ям розкішного тіла Любки Прохоровни.

Після інститутського життя там десь далеко в бурхливім європейськім місті Саїд - Алі вперше приїхав до свого зеленого Чадаку¹⁾ в Наманган і з першого разу набіг ненароком на щось неземне, гарне. В мозку промайнули всі найкращі героїні перечитаних романів і всі вони були якісь трафаретні, одноманітні, як математика, — нічого схожого з цією.

Навкруги вечірній клекіт немов придушував свіжу людину. Розкидані нари чайхан²⁾ висіли над ставком під яворами. Там сиділи підігнувши ноги й лежали вічно гулящі люди, пили без сахару кок — чай³⁾ і без угаву співали свої азійські пісні під характерний акомпаніємент карнайчів⁴⁾, на кобзах та бубнах місцевого гатунку.

Саїд - алі, ідучи в цей парк, мав велике бажання злитися з своїми земляками за пиялою⁵⁾ чаю й слухати, як співці - солісти виконають по старечому національну пісню. Він навіть намітив уже й нари, де забачив знайомих узбеків і між ними двох відомих співців. Кожен з них держав уже перед лицем у себе нове стябло, щоб резонувати спів.

¹⁾ Чадак — назва села, що походить від назви гірської річки.

²⁾ Чайхана — чайна; Чай - Чай; Хона — приміщення; чайхона — чайовальне приміщення.

³⁾ Кок — зелений.

⁴⁾ Корнайчі — музикант, виконавець на муз. інструменті.

⁵⁾ Піяла — посудина, що п'ють чай, чашка, шклянка.

І незабаром малось розіллється по ставку, забитися між яворами й вирватися у зоряне порожнє небо — дике, благаюче, мов нелюдське голосіння співу з під стябла. Насолода всього цього давно нечуваного починала п'янити Мухтарова й тому він, не помітивши, несподівано наткнувся на Храпкових.

Сміючись дитячим, ще цілиним сміхом, Любка сперлась з того боку містка на руку чоловіка й не зауваживши зачарування Мухтарова, сковзнувшись байдужим поглядом десь далі за ним, вона пішла поруч з чоловіком похитливою, граційною ходою.

Казкова чудовість ілюмінованого електрикою ставка мов стала ще кращою, загадково-кращою задля Саїд-алі Мухтарова. Серед гаму різнобарвних голосів музики, викриків, прорізались перші вступні ноти солістів зі стяблами. Аж неначе ставок перелякався від такої різкої несподіванки й завмер на мить, щоб обвикнути до цього щоденного та завжди нового співу.

Здрігнув і Саїд-алі. Перевів очі з чарівниці європейки на привабливі килими з співцями, але ноги вже ступали на горбатий місток.

Було щось дивне в цьому випадкові. Хіба Саїд-алі не бачив там у самому центрі країни гарних європейок? Вони остогидли йому! Вони надто нахабні там, безсоромні в своїх вимогах до його дужого спортсменського тіла, що мов у молодого англійського скакуна, завжди блищало збуджуючою свіжістю. Йому так хотілося своєї узбецької дівчини. Хотілося навчити її мистецтва кохання, розбудити її дикунську, сонну душу й напоїти молоде тіло свідомою жагою прекрасної життєвої весни.

Ці недавні солодкі мрії якимсь болючим туманом сідали перед тим новим хвилюванням, тим турботним стукотінням серця, що оце мимохіть опанували його. Ще раз позирнув на довге коло нар з різнофарбними папіровими лихтариками. Вони, як нічні повітряні печериці, зростали над знайомими йому обличчями, мигаючи, стухали й знов зростали. Рішуче перейшов містка до європейського ресторану на островок. Йому широко здавалось, що апетит на пиво у нього більший, аніж на кок-чай, килими, співців, перепелок¹⁾... і все, що є там за межами цієї нової для нього жінки.

Саїд-алі Мухтаров теж що-дня став одвідувати європейську їдальню на островку за горбатим, мов тимчасовим містком.

Чи була ж і справді щаслива Любка своїм семейним щастям, як це здавалось з першого погляду?

Ніхто її про це не питав, а самій їй за молодими ще літами, не припадала така думка. Коли б вона почула якусь скруту, якісь злидні, може б саме запитання напросилося б на це...

В батьків жила вона бідно. Сиротою залишилися через злидні. Злидні, владно насуваючись, впливали на чутливий організм матери й без того хорої вже на сухоти. Батько ж, бувши щирим урядовцем

¹⁾ Узбеки мають велику охоту до перепілок. Кожен кохається в перепілках, як городяни в кімнатних собаках. Клітка з перепілкою скрашує чайхану й інші приміщення. З ранку й до пізної на базарі розливається гучне підпадьомкання, неначе в жнива. Є один день свята в липні, коли узбеки випускають на мотузці або в клітці перепелок на біг. Цей спорт вважається найцікавішим і до його готуються як до якихось кіньських бігів.

Губерніяльної Єпархіяльної Палати, зів'яв раптово, одразу ж, на початку революції. За два роки після скасування Палати, за два роки безробіття, поневіряння з тавром єпархіяльного урядовця Прохір Свиридонович Марковський, заснувши, вмер. А ще через чотири роки Любка поховала й матір. І ось уже третій рік за дотепним хірургом Женькою.

У чоловіка Любки Прохоровни було дуже багато діла, особливо після переїзду до Намангану. Йому доручено організувати відділ Охорони Здоров'я в цім дикім краї; йому належить оруда в головній повітій лікарні; він зрання й допізна поринув у засідання, проекти, працю в лікарні.

Тому-то таким завжди свіжим гостем він був задля дружини. Йдучи обідати або вечеряти з ним на острів, вона завжди почувала себе веселою з ним, бо ніби на побаченні діставала його тільки на цей час.

Любка Прохорвна надто молода ще була й тому дівчача боязкість чоловіка завжди гнала її вечорами на острів, межі люди. Її молодість ще не на була такого гарячого стану, коли міцні сні чоловіка вночі виховують у молодих незадоволених жінок неврастенію й інші жарти з нервами. Йї Женя не набридав, бо зморювався своїми вічними ділами, й, гаразд, вона за це немов ще більше, ніжніше його любила...

Брак дітей теж мало турбував Любку.

— Ми ще молоді. Мабуть, у мене ще будуть діти...— червоніла, як можуть червоніти, гарні, свіжі обличчя.

Але Женя домігся, щоб фахівці лікарі таки сказали свою думку що до цього.

Старенький лікар-гінеколог, протираючи хусткою свої важкі, круглі окуляри, всміхаючись говорив до свого молодшого колеги— акушера:

— Правда, Ісак Оврамовичу, Любов Прохоровна ще матиме своїх дітей? Такий, можна сказати, організм...— він боявся, щоб якоюсь необережною фразою не забруднити ніжну пацієнтку-господиню й замимрив щось далі старечими губами.

— О, звичайно. Про що річ,— махав руками акушер, зазираючи вогкими очима Любку Прохоровну— гірське повітря, інколи на місяць, на два зміна клімату, вражін'я і...— теж зам'явся й несподівано випив чарку мадери „Турквіно“.

Гінеколог обгризав смачно курку, перекидав очі з акушера на господиню й тільки мимрив:

— Угу, ум-гу... Повітря, клімат, зміна...

Любці Прохоровні було ніяково вислухати такі оцінки свого „свя-тая святих“ і вона була дуже задоволена, коли її Женя зібрався бігти на якесь засідання.

— Я прошу пробачення— мовив він ввічливо, витираючись серветкою, у мене у Виконкомі нарада з приводу будівлі...

— О, будь ласка, колего. У нас же все закінчено,— мовив до акушера— ми теж можемо піти з Євгеном Вікторовичом...

— Про що річ? Я поспішаю до породільного приюту.

І лишили Любку з незрозумілими думками; чому вони всі думають, що це я винна, що в нас дітей нема? Чому жоден з них не поцікавився Женькою. Хіба я така не однакова з усіма жінками?

А в душі було весело, приємно по дитячому, що в неї немає ще дітей, що їй не набридає Женья. Вона боялася дітей, вона не розуміла гаразд, що означає бути матір'ю й чомусь кожен раз, коли мусіла ставати задля свого Женья жінкою, переживала декілька хвилин тяжких болів не тільки тіла, а й молодій непокаліченій ще душі. За таких хвилин вона жалкувала, що довше не затримала Женью в ідальні, що рано лягла в ліжку, не діждавшись, поки Женья засне.

Але було хоч зрідка і таке, коли Любка почувала дивні внутрішні хвилювання, гострі, похитливі й довго не могла заснути, повертаючись необережно біля свого чоловіка. Вона либонь сердилася на його хропіння, і, не розуміючи в чому справа, засипала перед ранком неспокійними снами.

Отак жила Любка Прохоровна за тих часів, коли збудований її красою та свіжістю Саїд-алі мучився, горів виразними, досить зрозумілими почуттями. Мозок нерозумно проказував йому їхати до Чадаку, до дому, а серце мов хтось сталевими тросами прикував до Наманганського острова і він йому корився.

Зіп'явшись на серед неба, розтоплена сковорода сонця смажила ферганські степи; поміж яворами було душно, як у ливарні. Жодна гіллячка на рослинах не поколихнеться, немов вистояє на вчистім параді. Навіть лапате листя яворів, що вічно, немов гомонить у гущині, і те на ту пору завмерло, вичікуючи доки зморене сонце зпливе з верхів'я, а з ним згасне й немилосердна спека.

Була п'ятниця, неробочий день — неділя мусульманська. До ставка густоплавом ішов празниковий люд. В чайханах зранку сиділи й пили чай узбеки, сонно позираючи навкруги себе. Ні співам, ані музиці ще не прийшов час й острівко поки що жив тільки гудінням, мов рій у вулику перед виходом, та перепілки свіжили початок дня.

Любка Прохоровна ліниво повисла на руці Євгена Вікторовича й слухала його без кінця в'дливу розмову про новий будинок під лікарню. В таку спеку й така нудна розмова!..

— І тебе цікавить отой будинок? Тебе цікавлять оті лікарні, Женья? —

— Неможна, Любочко, не цікавитися ними. Це ж дика країна: нас покликано внести сюди культуру, підняти цю цілину й коли не цікавитись...

Любка, мов не слухаючи:

— Адже так культивуючи цих азіятів, можна забути про себе, навіть про свою дружину. Мені самій коли б не здичавіти тут; живої людини немає, а з тобою в нерозлучці оті будинки, лікарні, засідання... — Любка пожвавішала від маленького нервування.

— Діло, серденько!

Любка тільки розкрила рота, щоб дати волю висловитись її незадоволенню, як несподівано мов з-під землі перед ними виросла закрита в паранджі¹⁾ висока узбечка й видимо крізь сльози щось благала:

¹⁾ Паранджа — жіноча верхня вихідна одіж. Без рукавів, надівається аж на голову й на ній тримається, як бурка у черкеса на плечах. До верху паранджі пришивається чорна з кінської волосини тканина, що зветься чімнат (чадра) й нею закривається лице жінки. Висить вона в кого як: у багачів аж за коліна, а в бідняків або в старих до живота.

— Дохтір, ая! Ільт'емас каляман! Ман якши курад'ян кзимме! Нима манам булса да вокл саньгиз!

К(и)ммат богалік дохтір! К(и)мматлік сінгиль... Сизлярд(и)н ільт'емас каляман!..¹⁾

Євген Вікторович уже скільки разів обіцяв почати вчитися узбецької мови й аж гепер почув, як вона йому потрібна. Узбечка загордила їм собою шлях і лементіла нервово, хапаючи руками з-під паранджі лікаря та його дружину.

— Чого вам потрібно від мене. Я більмес²⁾, чуєте, ні бельмеса не розумію. Найдіть товмача³⁾, чорт вас побери. Я бельмес, бельмес... О, боже...

Бачучи очевидну неохоту лікаря, узбечка йде на останній засіб: гребуючи віковичними законами, вона одчайдушним жестом відкриває своє лице з-під паранджі.

— Ільт'емас⁴⁾ дохтір. Ільт'емас каляман⁵⁾.

Важко змалювати більшу скорбність, як ця, що втілившись в молоде, бліде обличчя узбечки, відкрилося перед Храпковим. Блищала свячена ознака на лобі з благословенної грязички. Все лице змережене річечками сліз, що стікали по щоках, по бороді, неприродньо скривлений рот навели справжній сум на Любку: — Женічка. Чого їй треба? Вона мене лякає! Женічка, ходімо до дому, це божевільна якась...

Але узбечка вхватила за обох і викидаючи з хрипінням ще більш незрозумілі слова лиха, ставала навколюшки, не зводячи з лікаря мокрих, блискучих, переляканих очей.

Сталося це в дальнім нелюдимім кутку парку, де майже не було людей. Лікар розгублено майнув очима між осоками...

А на островку й поза ставком уже почалися гучні однотонні співи, мов довгий без кінця вигук дячка, коли читає апостола, або спів кантора у синагозі.

— Ільтимас, Ільтимас! — А що за ільтимас — чорт його розбере — почав сердиться Євген Вікторович...

Саїд-алі ще з островка помітив подружжя Храпкових і забачивши узбечку, що їх спинила на безлюдній стежці, зрозумів неприємне становище незнання мови.

Найкоротшою стежкою поміж осоками та каярагачом Саїд-алі з боку підійшов до спантеленої купки і несподівано за для лікаря щось загомонів до узбечки, відвернувшись увічливо, щоб не дивитись на її відкрите обличчя. Здавалося, що він дорікає їй за це. Іслам велить їм правовірним слідувати „за нечистим“ створінням — своїми жінками...

— Цій жінці потрібна швидка лікарська допомога. В неї захворіла дитина й скоро вмере, — переклав Саїд-алі плачливий лемент, дивлячись набік.

¹⁾ „Брате лікарю! Щиро благаю: моя кохана донька хвора. Вилікуйте, як зможете! Дорогий лікарю, любя сестро! Обоє щиро благаю!..“

²⁾ Бель'емас ман — я не розумію. Частіш говорять: „Бельмей ман“. Більмес — вільний перетвір з „Бель'емас“.

³⁾ Товмач — перекладавець.

⁴⁾ Ільт'емас — прошу, благаю, буквально: „не сержусь“.

⁵⁾ Каляман — любезно, щиро.

— Але ж я сьогодні... Чому ж не в лікарні, там вартовий — швидко озвався Євген Вікторович, зрадивши з несподіваної допомоги.

— Дитині мабуть треба робити трахеотомію¹⁾, вона захлинається.

Євген Вікторович разом перестав бути людиною, чоловіком своєї прекрасної, молодой дружини. Він як за електричною іскрою перетворився на лікаря й раптом повернувся і побіг, гукнувши:

— Скажіть, хай іде за мною... струмент... а сам, поспішаючи, думав:

— „Відкіля йому, узбекові, знати про „трахеотомію“. Та ще як сказав. Студент третього курсу не завжди зуміє так правильно вимовити.

Любка Прохоровна рушила була за чоловіком, але зрозумівши, що їй не збігти з ним, повернула назад.

На стежці ще стояв Саїд-алі.

— Пробачте, мадам. Нещастя в неї, одна дочка й умирає від круп'а²⁾...

Любка не найшлася що відмовити. Перед нею стояв справжній узбек у писанім чапані³⁾, підперезаний трьома різнокольоровими хустками, в білій чалмі⁴⁾ на голові, молодий і... немов аж гарний. Але говорить, поводитьсь й до того ж...

— „Трахеотомія, круп“.

— Моє поваження — й повернувся до людського празникового клекоту на острівку.

— О, прошу. Будь ласка, в його така професія.

Ви мабуть студент-медик... — несамохіть забалакалося. Вона почувала, що діє якимось не по своєму, але не діяти так вона не зможе, як неможна повернути воду в ариці, або примусити коняку засміятись. Щось нове, незрозуміле, владне вступило в свої права... Саїд-алі спочатку став, а потім, ввічливо давши прохід Любці Прохоровні і галантно не по узбецькому, вклонившись, вимовив:

— Я громадянин з Чадаку, узбек, Любов Прохоровна. Випадково обізнався на деяких медичних вправах...

Любку трохи вразило, що він знає її ім'я, але що ж тут дивного? Всі громадяни знають лікаря, та видимо й його дружину.

— Проте ж... Мабуть також випадково ви довідалися і про ім'я дружини лікаря?

Саїд-алі зам'явся. Він не помічав, що Любка Прохоровна стала проти нього й немов чекав, коли вона пройде.

— Пробачте, мадам — і знов уклонившись хотів піти в протилежний бік. Його круглі чорні гарячі очі забачили ледве помітний рух лівої руки Любки Прохоровни й мимоволі він, оцей дужий, молодий чоловік скорився тому рухові.

Скорився...

Любка Прохоровна повагом рушила до островка й Саїд-алі пішов поруч.

¹⁾ Трахеотомія — операція дихального горла.

²⁾ Круп — обкладки (хороба).

³⁾ Чапан — верхній чоловічий одяг — жупан. Очевидно жупан і походить з татарського (однакова мова з узбецькою).

⁴⁾ Чалма — 4-5 аршин білої як сніг тканини, що нею замотують як вінком голову. Ознака освіченості, або належності до святого роду (ішан). В чалмі — значить мулла (письменний, учитель, піп).

Знайомство двох оцих істот набирало раз - у - раз нового характеру. Любка Прохоровна впевняла себе, що нічого особливого в тому нема, що вона знайома з розумною інтелігентною людиною, хоча вона, ця людина, й була з узбеків. А що вона й досі не сказала своєму Жені про це?

— Байдуже. Обійдеться.

Так! Вона таки чомусь не сказала своєму коханому Жені, що вона познайомилася з цікавим узбеком. Якось не припало до речі: тоді він прийшов схвилюваний, ледве врятував дівчинку. В неї справді був круп і коли б він затримався ще кілька хвилин, то вже було б шкода й праці. Він такий зморений. Вона така ніжна до нього. Хіба тут до якогось там чудернацького знайомства з узбеком, азійцем, підперезаним трьома шовковими хустками...¹⁾

А може в неї є інші думки. Може вона хоче прирозуміти таке щось дике, божевільне. Може вона вже щось пригадала, вирішила.

Вона вирішила!

А чи слід про це знати її законному коханому чоловікові?

Коханому!

Любка швиденько скочила з канапки й мовчки оповивши плечі Жені, що вже сидів за своїм столом, поцілувала його теплим, вохким поцілунком у чоло. Навіть сама вона почувала мертвяцький смак в отім поцілунку наслиненними майже похолонутими губами й на додачу притулилася також, мов від спеки, змороною щокою.

То був перший Юдин поцілунок, що за ним народилася справжня жінка.

— Любонько, я працюю.

— Працюй, Женічко... — одійшла знов до канапи й повернувшись додала, немов сумуючи:

— Коли вже ти подаруєш мені рояля? Ох, я так сумую без... музики. Так сумую. В цих пустелях збожеволіти можна. Ні людей, ні музики — й кусаючи губи, що бреніли вже напругою, мимохіть плакала.

Женічка мовчки покинув свою працю й підсів до дружини. Вона закладши руки за голову дивилась кудись, мріяла. І сльози узурили напудрені пикаті щоки.

А потім несподіваний порив пестошів і до сліз пристрасне володіння своїм чоловіком, що не так часто траплялося з нею.

А дитини таки нема та й нема. Любці чомусь ні з цього, ні з того, раптово прикортіло дитини, як божевільному цигарки. Вона не крилася з цим від свого Жені. Кожен бурхливий вечір вони обое записували, примічали, але проходив час і невблаганна природа знов робила своє діло, мов насміхаючись над закоханим подружжям, свідчила, що дитини в них не буде...

І тихе, лоскотом німим повите знайомство з дужим узбеком, з розумною, освіченою головою, — тяглося нишком і ставало, як повітря, звичкою.

¹⁾ Що більш хусток, замість пояса, то поважніша й багатша людина. Хустка, в той же час служить за рушник, бо узбек за кожною стравою й після неї, перед молитвою (обов'язкових п'ять раз на день) то - що мие руки.

У Любки на це вистачало часу: від восьмої години вранці й до другої в-день, вона зовсім вільна. Вона скаже Марії, що йде на ставок, або в книгарню, або... та хіба мало в неї, хазяйки, місць, куди вона піде? І вона йде, прибрана, напудрена, нафарбована. А на що їй це? Хіба вона хоче оцього чорнокровного узбека привабити, приворожити...

„Крий мене, боже, навіть від такої думки. Він справді дужий... непоганий, але ж узбек...“ і чомусь поруч із цим виринали в мозку уявне манісінке, повнощоче дитинча з терновими оченятками, чисто як у Саїд-алі Мухтарова...

О, вона вже знає, як його звуть!.. Така паскудниця, й досі чоловікові ні слова про узбека не сказала.

„А що казати? Про що його повідомлять? Що я інколи зустрінусь з людиною й пройдуся з ним або посижу на лавці. Дуже воно цікаво моєму Жені... Женічці... підкреслила Любка, щоб упевнити себе, що це так.

Аж сталося те, що мусило статися. Саїд-алі почув, що незвичайним трепетом його серце вітає щоденну зустріч Любови Прохоровни. Він почув, що краса рідної країни з її звичаями, з узбечками, з піснями — зникає перед красою молодої лікарші, перед коханням до неї. Щоденні радощі колишні заразом змінилися думками про лікаршу, про майбутнє їхнього таємного кохання.

І не диво, що Саїд-алі не втримався. Мов скінчилися всі запаси ввічливих зразків балачок і залишилася тільки сама природа людини з її почуттями, з її похотями.

Як можна втриматися. Іде Саїд-алі серед чинар та яворів стежкою, чи сидить вкритий затінком кущів, а поруч з ним гаряча, аж пашисть, молода жіноча постать... До того ж якісь внутрішні невивчені сили міжрасового кровозмішання смотали за серце й туманили очі...

З цього й почалося оте нове...

— Любов Прохоровна! Пробачте, що я оце здамся не зовсім чемним. Я все хочу сказати вам мою одну думку, власну...

— То ви досі говорили тільки чужі думки?—запитала й, спостерігши серйозність в очах Саїд-алі, інстинктом зачула, про що має бути мова. Зачервонівши аж до вух, додала—ми всі живемо вік і більшу частину його вчимося, щоб кінець-кінцем вміти доладньо висловити чужі думки...

— Я не про те, Любов Прохоровно,—перевів дух. Мені чомусь важко стало жити на землі з того...

— Всім нам здається, що раніш жилося легче. Візьмімо хоча б і мене, коли я ще жила в батьків...

Саїд-алі зрозумів, що лікарша мішає карти, збочує з шляху й тому підвівся й ставши проти її обличчя, заволодівши її очима, він твердо одрубав:

— Ми не можемо далі зустрічатися, щоб у банальних пожованих балачках проводити час. Любов Прохоровно! Ваша молодість родить у моїй крові божевілля...

— Божевілля—всміхнулася не без ляку солодкого, колючого.

— Вам досить відомі мої до вас почуття. Давайте покинемо гру.

Любка вдавала з себе спокійну, але в лиці, в очах заграли, забігали якісь невідомі їй до цього часу живці й ледве держучись, вона запитала, аби щось сказати:

— Тоб-то як?

Саїд-алі не міг даліше говорити так спокійно, як досі. Любка задає запитання. Неприємність мусила вилятися у якусь несподівану відповідь, прикру, недорічливу. А тут, як на зло, жодної живої людини на стежці не видно за кущами. Любка ще щось хтіла сказати, підбадьорена очевидною розгубленістю, невинним переляком молодости оцього мужчини перед рішучими якимись діями, але тільки несподівано а-акнула...

В мозку з закритими своїми очима, мов бачила вона невимовну насолоду, змішану з ляком, з викоханими поглядами чемности. То інша Любка, дійсна починала жити...

Любка почувала, як її дійсні сили мов нейтралізувалися від оцих твердих обіймів, від оцього гарячого, мов припаяного, цупкого поцілунку.

Світ закрутився, збудовані сили потом виступили по тілі. Божевілля пристрасти, захованої не зливої ще,—набивалося вирватись на волю й затопити, захльобнути собою світ, запалити багаття матеріального, а не метафізичного кохання...

Але ж чемність, адат¹⁾, білий день і... і перервана, німа п'яна насолода першого в житті поцілунку. І Любка запротестувала:

— Ви... ви... не посмієте більше! Хто дав вам право... Це вам не... не узбечка! Залишіть мене, нахабник ви. Ми з вами більше... незрозумілі навіть для неї сльози припинили гарячі протести.

То мабуть були сльози безсилля перед майбутнім. То мабуть були сльози жалю за своїм минулим, а може...

А може то сльози каяття! Може не треба було б усього казати? Може краще б легенько присоромити, а потім пробачити.

Ох, може б краще, далеко краще. Якби їй хотілося тепер, щоб він не повірив їй, щоб він узяв її, як проститутку, грубо, як селянський парубок, щоб аж одіж тріщала. Щоб зомліти в його залізних обіймах і впитись болями свого вигуляного тіла, вчадіти від них. Щоб справді горіло принадним трепетом чуття неспробоване ще досі.

А він слухняно посадовив її на лаву, оступивсь назад і винувато:

— Не сердьтесь, мадам, пробачте. Ми азіяти... Прощайте... виконував її накази залишити її й забутись, що вони були знайомі.

Який неприємний акорд, *finita la comedia*!

Ледве забачила хутку широку спину за поворотом алеї й гаряча втома, несподівані болі мов розрядилися раптом...

Любка не чула вже, як падала з лави, як несли її до ставка. Не розуміла далі, чому біля неї клопочуться чужі люди, а вона лежить прямо на березі хвора, ледве жива. І коли зачула стурбований голос свого Женічки, неначе вловлена на кавунах, торопко промовивши:

— Сонце... Сонячний удар...— знов упала у нестяму...

¹⁾ Адат — взагалі закон, але походить здавна й буквально являє собою не писаний, а традиційний закон предків, що невиконання його безумовно карається гостріш за найганебнішу зраду, вчинок то-що проти писаних законів.

— Чого так створено світ, що є європейці й узбеки? Є культурні європейці й поруч з ними така безпросвітна темрява „тубільців“. О, що б я дав за те, щоб раптом по одному слову знищити оту темряву, що оповила країну й неповинний нарід! О, що б я дав за те, чого б не пошкодував...“ так крутилися думки в Саїд-алі Мухтарова, коли він їхав верхи на своїм невеличкім сірім коні до Чадаку.

Він їхав один, неначе весь світ на цю годину вимер. Далеко залишив позаду себе в подині зелений, мов величезний кущ бузини — кишлак Алмаз. Там весь кишлак у джерелах, весь кишлак мов проціжувався свіжою, як сльоза, водою. А тут навкруги Саїд-алі сухе, не-привітне каміння, дике покинуте узгір'я та праворуч похмурі Ферганські гори.

Саїд-алі нарочито поїхав цим шляхом, навпростець: Саїд-алі надто болюче краєв своє серце недавньою своєю образою, і почував себе краще на оцім не людським, дикім шляху.

— Ніхто не посміє зворушити застигле серце. Воно замовкло й нехай мовчить, нехай не говорить до розуму!.. Я узбек, то чому ж серцеві треба було вдатися непокірним, не узбецьким. Чому воно живе у мене? Йому б тремтіти до кожної паранджі, йому б винюхувати заховане від людського ока узбецьке жіноче життя, розгадати його таємниці, а не палахкотіти полум'ям неспробованого кохання, до білої асептичної крові йому незрозумілої. О, чому я не європеець?!

Його жвава конячка розуміла, що господар вийшов з рівноваги: Саїд-алі за кожним разом найважчого приступу поров нагайкою свого вірного товариша, рвав його покровленого рота вудилами і вимагав неможливого.

— Лети, чортова твар! Лети! Сьогодні я хочу летіти разом з тобою з оцих мовчазних, насмішуватих скель. Лети!

Але тварина обережно спускала свого господаря з крутого, схід — частого спуску, крутилася поза гострими шпильми, тулилася до крутої стіни понад проваллям. І тільки, коли знову збиралася на взгір'я, раптом зривалась і кулею неслася до другого бескеття. А там турботно пеклувалася не про себе. Вряди-годи Саїд-алі припиняв намо-рену коняку, повертався назад, звідки приїхав, і довго-довго дивився вниз, у тумани далів, де зливаючись з голубим безхмарним небом стояв мертвий Наманган.

— Він задля мене вмер — чомусь прийшло таке впевнення на думку...

Над захід сонця Саїд-алі переїхав останнє провалля й прогало-пувавши з півверстви рівного, мов лоб, клаптя серед гір, зупинився перед розкішною, багатофарбною картиною.

Перед очима було глибоке, просторе провалля. З обох боків голе бескеття, мов груди оцих Ферганських гір, пестили рідний Саїдові Чадак. Чадак рясною рутою запізнілої весни красувався з глибокого провалля. Саїд-алі мов уперше побачив його таким прекрасним, таким манливим. Чадак лише у темряві чорно зеленів та водоспади ворожили десь під зеленню немовклими шепотами, а Саїд з оцієї височенної гори вчував, як пахло дійсне, його рідне узбецьке життя отам на дні. Серцем чув...

Несподіваний регіт вирвався з дужої істоти на коні над Чадаком.

Саїд-алі сміявся з свого серця, сміявся з багатьох вечорів, що промайнули в Намангані мов сні після отруйної анаші¹⁾. Сміявся з останньої події, що так збаламутила голову йому, дужому, незалежному узбекові.

Він такий дужий, що ладен іти проти скелястих гір, проти цілої стихії — один. А тут якась підмазана, тонкошкура жіночка і тряпкою обернула мозок і серце. Похотливими огоньками європейських очей засліпила йому світло сонця, перетяла ниточкою влєсливих вчених фраз утоптані рідні шляхи...

— Е—е, до чорта! До чорта, чуєте!

Поволі, обережно Саїд-алі спускався крутими спусками-стежечками вниз до свого рідного Чадаку...

Але кров не вода.

Любка Прохорова скоштувала це на собі. Вона після зомління у Наманганським парку за ставком не скоро забулася про Саїдів поцілунок. На мить закривши очі, вона не тільки уявляла собі останню подію на стежці між осоками, але реально почувала пашіння Саїдових губ, їх східній смак і навіть шелестіння крові, що буйно переливалася в Саїдових артеріях. Її тягла жіноча сила до цього мужчини, її шкура напружувалася й тіло лоскоталося лише від думки про інше чиесь, азіатське, цупке, загоріле.

Що-дня ходила на ставок, роздивлялася на чайхани та чайханщиків, слідувала за чайханюю, де часто раніше помічала Саїд-алі.

Не стерпіла:

— Скажіть, будьте ласкаві, куди дівся Саїд-алі Мухтаров, уртак²⁾ Мухтаров. Мій брат учився з ним у Москві. Хтілося... — почувала, що її брехня нікого не цікавить. Навіть більше: не було сумніву, що узбек-чайханщик гаразд знав, навіщо це їй Саїд.

Зробилося совісно аж до червоних фарб і злість на саму себе. Якийсь узбек тут же голосно сякнувся в жменю. Інші узбеки смотали по черзі чілім³⁾, видмухуючи старанно дим, що сусіда тільки що натяг в очеретину. Робилося противно: в рот бере очеретину там, де допіру смотав чужий рот — це нічого, так велить Коран⁴⁾, а дим вистушує, щоб не осквернитися...

О, бруд, бруд темряви!

І ти, культурна людино, з білою одціженою кров'ю підійшла до них і питаєш про узбека?

— Він же вчений... — виправдовується молода гаряча кров жінки.

— Уже тиждень, як він поїхав до Чадаку... Він мусить скоро одружитися... — додав скоса, поглянувши на „джуда-а ката марджа“⁵⁾.

„Поїхав у Чадак. Утік. А я дурна думаю: мужчина, дужий, з темпераментом... Боягуз, утік від молодої жінки, що не одразу йому під-

¹⁾ Анаша — наркотичне (заборонене курево) Наша — буквально коноплі. Анаша — курево, що добувається з конопляних головок. Дуже наркотичне.

²⁾ Уртак — товариш

³⁾ Чілім — велика череп'яна або з тикви-горюпки, оздоблена люлька. Її курять по черзі, видмухнувши „чужий“ дим. Взагалі „чілім“ — процес куріння й приладдя. Найвища шаноба господареві від гостя, коли він попросить чілім.

⁴⁾ Коран — магометанське євангеліє.

⁵⁾ „Дуже добра молодиця“.

далася... Чи не думає він, що я мушу кинути свого Женю лікаря та йти з ним у кишлак?

Ху, противні які вони, оці самовпевнені узбеки. Немов тільки й світа..."

Так сердився розгублений, намуштрований, культурний мозок Любки Прохоровни... серце інакше мислило.

А дні проходили сумно, болюче. А літо кралось, приворожувало, щоб несподівано випустити поживклу, розквашену осінь.

Любці Прохоровні раптом здалося, що і в її житті щойно йде пишне літо. Намагалася згадати весну. Не було. Не було зеленого пахучого розквіту в лоскотливому теплі. Не було солодких підхмарних мрій, свіжого, як у казці, кохання...

Її весна спіткнулася об щось.

Подивившись на оцього Евгена Вікторовича, на оцього Женю, на його засідання—жаль обійме молоду істоту. Невже ж отак повинні всі жити, дбаючи лише про кар'єру, задля якої й молодій дружини не жаль? А може то дійсне захоплення працею, дійсне громадське задоволення?... Може...

— То навіщо ж йому дружина?

І прикортіло за всяку ціну зманеврувати, зманеврувати на просторі блискучому, як сонце, безкрайому, як думка, щоб нечуваною швидкістю нестись без озирання, наздогінці неспробованому... Треба наздогнати п'янощі першого кохання, упитись отрутними любистковими пахощами.

— Женя! Котік Женічка. Бери, рідненький, відпустку.

— Золотко мое! Що це тобі раптом так? У мене саме будівля нової лікарні, цикл доповідей.

— Боже ж мій! Коли вони тобі остогиднуть оті будівлі, доповіді?

— Любочко! Дай закінчить! Мою працю визнано... її цінують...

— Хто, узбеки? Оці азіяти цінують? Авже ж, коли б не так! Цінують... То де ж ознаки цієї ціни? Відколи вже ти сподіваєшся ордена...

— Дадуть і ордена Червоного Прапора...

— Че-р-р...рвоного прапора!.. Як благородно звучить. Хм...

— Любко!..

— Ну, не буду, не буду. Я ж жартую. Хіба ж я не так тебе любитиму червонопрапоного. Але ж мусить бути й відпочинок. У вас же там і в кодексі на стінці про це написано.

— Треба, звичайно, треба й можна. Ніхто й не думає запевняти, що ти не діло говориш, так...

— Боїшся відірватись від чорнобрової друкарщиці...— Любці нещодавно внесли добрі люди в вуха, що в відділі здоров'я є чорноброва, круглобедра друкарщиця й що останніми часами вона працює в кабінеті хірурга.

Почувалося очевидне глупство в Любчиній фразі, що вилетіла мимохить. Можна б ще й виправити це: всміхнутися там, чи продовжити грубий жарт і вражіння від сказаного було б зменшене. Так в

розум раздратованої самиці вплуталося лютування за щось зіпсоване, непоправне...

Недавній Женічка кинув очима від праці на дружину. Сказане либонь не вкладалося в рямця щоденного розуміння своєї дружини, себе самого й знайомого оточення.

— Ти, Любоко, хвора...

— Хвора ж...

— Воно й видко. — Трохи промовчав. Здавалося, шукав рівноцінної фрази, щоб не бути винним перед дружиною.

— Щоб я цього більше не чув!

— Ого...

— Зрозуміла?

Де там зрозуміти? Вона зрозуміла, ще коли язык її докінчував почату фразу, але мов розсерджена, знервовано вискочила на двір, грюкнувши дверима.

А ти, чоловіче, шукай причини, мізкуй лікарською головою, чого це сталося. Перебери в пам'яті всі три роки лагідного життя, спочатку майже з дитиною — Любонькою, а далі вже з дорослою Любокою, золотком. І коли подібної до сьогоднішньої події не вишукаєш, то визнавай це хоробливим явищем. Визнай, що це недавній сонячний удар, нерви та й інші неприємності...

Отож:

„Дійсно треба брати відпустку на місяць і десь поблизу відпочити в гарнім місці... Треба...“ а вголос сам собі додав, зідхаючи від упалого недавнього напруження:

— Треба лікувати Любика на початку, щоб не нажити хуже... й перегодом вийшов у сад, де на лавці в сльозах сиділа „хвора“ його дружина.

Вирішено місяць відпустки використати в Чадаці.

Чому в Чадаці?

Який же інший куток Ферганських свіже-зарослих, зелених степів зможе найкраще вплинути на зіпсоване здоров'я Любки Прохоровни?

Невинний Чадак, чарівний!

Ти мило, привітно розпукуєшся рідною принадою, ти вічно цвітеш міжгірним життям, ти не знаєш переспілості.

Не знаєш досі...

І Любка Прохорова і сам Євген Вікторович, доїжджаючи в Чадак почували справжнє захоплення цілинною дикістю, пахучою свіжістю чадацького життя.

Чадак мов народжується між височенними голими грудьми їржавого бескеття. Ніби жартуючи позирав на верхів'я гір у хмарах, а сам злодійкувато ховав у розкішну зелень празникові клекоти, як сльоза, чистого Чадак-Саю¹⁾. Він шумував на дні, він кликав у своє дике й прекрасне воднораз незрушеною красою лоно.

І їдучи проваллями, пробираючись поміж саморідною рослиною, подружжя Храпкових кожен по-своєму смакував гомін Чадацького спокою.

¹⁾ Сай — річка.

Євген Вікторович вже три роки збирає, лаштує науковий матеріал, старанно виглежує практичний досвід, щоб врешті скомпонувати свою виплекану книжку-працю. Треба лише спокійних приворожливих обставин, подалі від перешкодливого галасу життя, подалі від набридливих людей.

Місяць в Чадаці — запорука праці.

А Любка?

Ой шуме Чадацький, клетотно-барвний говоре і ти спокою, їржавим підхмарним бескеттям захований!

Ластів'ячим тремтінням обнімається збуджене жіноче серце. Нерозгаданість завтрішнього, бажаного росю ранковою жалить, прикроплюючи напружене ждання. Гаряче, молоде, як перший маків цвіт, нетерпляче, як дитяче безталання.

Любка наближалася туди, де сховано її буйну жіночу насолоду. Вона її дістане, вона вп'ється нею. Любка дожене своє мрійне щастя, що манівцями змандрувало нарізно з її життям.

„Доля. Так судилося“ — каже все той же намуштрований злими людьми мозок.

„І відпуск у Чадаці — це теж судилося?“ — яхидно питає насмішкувате невгамовне серце.

О, серце, серце! Воно зробить Любці долю. Це ж воно вродило образ мрійного, любісінького дитинчати з терном замість очей. Воно переслідує з цим дитинчам — повнокрову, молоду, соковиту, як ягода, жінку.

Дитини від дужого чоловіка! А поза цим немає світа, немає...

— Ти, либонь, мерзнеш, золотко! Тут так свіжо... — потурбувався Євген Вікторович і немов аж здивував цим свою дружину. Любка дійсно не жила в своєму тілі, а вітала десь поза його межами. Далеко там, де власні чоловіки бувають непроханими гістьми. І зіставлене тіло синіло, лякливо шулилось, мінилося блідими фарбами мерця...

— З чого б це? Навпаки, я так приємно себе почуваю...

— Вигляд у тебе...

— Зміна повітря, вражіння. Знаєш, Женя, я оце мріяла про поезію. Справді, чому я не поетеса! Чому б мені не виспівати пишними сонетами хоч би ось оце зелене зачаровання?... Котик, ти коли-небудь віршував?... — фарби життя поверталися до Любчиного лица.

— Ніколи... Вважаю, що віршувати, — означає...

Означає, що всі ви дурні!

— Може, але ж...

— Але ж, але ж! А чи не сам ти вилежуєш вечорами з Бальмонтом та з Єсеніним. Чи не ти що-дня немов молитву ту:

Не жалею, не зову, не плачу;
Все прийде, как с белых яблонь дым...

Декламуєш, немов і справді твоя молодість у небезпеці?... Здається б хтось інший мусів би завчити ці рядки...

— Пташко моя, Любик; тож інша річ! Тож поети, у них талант, вони родилися, щоб згустки життя вкладати в золоті рямці навіки... А ми прості смертні...

— Глухий ти в мене, Женя, а ще в марксисти пнешся. От я інакш...

— О, так ти ж у мене вольнодум...

В'їжджали в глиняний захований у зелень кишлак Чадак, ніби мертвий від людей, але живий гомоном Чадак-Саю, живий пахощами рослин.

А в тій же глині, законами закута, в забобонах зрошена, прихована узбецька жінка, прихована любов, убита, вихалашчена чорною паранджою, заслонена любов живісінької узбечки. Та любов живе й незнаною вмирає з серцем узбечки. Її й не звуть любов'ю. То посмішка, спокуса шайтанова й за це жінка не зазнала ласки Магомета. Вона негідна ступити своєю ногою за поріг мечети й нудиться... впустивши до ічкарі¹⁾ в паранджі любісінького мужчину. Аби мужчина, аби...

Отак вмирає любов з паранджою.

Там же десь живе й Саїд-алі Мухтаров.

Чадаку не первина, що до нього приїжджають гості на відпочинок. Чадак немов ізроду існує тільки для гостей і тому приїзд подружжя Храпкових не був відмічений, як щось особливе. Правда, на Любку Прохоровну придивлялися, коли вона проходила базаром, переморгувались.

Ні Любка, ані її чоловік на це уваги не звертали: надто це звичайна річ і вони обоє до неї звикли.

Літня пора робила Чадак порожнім. Люд на полі відбував свої господарські обов'язки. Треба було зжинати богару²⁾, поливати та обгортати пахту³⁾, стерегти баштани. А в кишлаці тілки дітвора та інколи одноманітна, сіра з чорним волоссяним покривалом постать простує вдень по вулиці.

Вже шостий день Любка Прохорова ходить, вивчає Чадак з чоловіком. Обходили всі закутки, всі місця, куди б можна було пройти на прогулянку.

— Примічай же, Любко, всі провулочки, як ідемо, щоб потім не блудила сама — ліниво повторював Євген Вікторович що-дня, коли поверталися до двору Абдукадира Рустам-Ходжа-баба, де вони стали на місяць.

Любку одчай охоплював. Її починало здаватися, що чайханщик обдурив. В Чайдаці ж когось запитати вона ще й досі не посміла, щоб часом чоловік не взнав.

О, вона тепер оберігає свою таємницю. Оберігає свої вродливі стремління, щоб не то що порошина на них не впала, не то нечисте око б не глянуло, а щоб і думка чужа не бруднила їх таємної білоти.

— Ти мене зовсім за малу вважаєш. Я вже гаразд обізналася з цими заковулочками й з любого місця дійду сама... — відповіла Любка, жуячи якусь травину, що зірвала під горою біля кринички.

¹⁾ Ічкарі — окрема жіноча частина господи. „Святая святых“, куди навіть свій чоловік заходить тільки з дозволу.

²⁾ Богора — ярові посіви, неполивні.

³⁾ Пахта — бавовна.

Круглі очі Любчині зробились навіть більшими від тої схованої напруженої туги, що вже опановувала її істоту. Вона так покійно, ласкаво дивилася ними на чоловіка, мов балагала допомогти її душі заспокоїтись.

Жартуючи, лікар пропонував:

— Ану давай звідси підемо на базар нарізними вулицями: я піду по шляху понад Чадаком, а ти оцією стежкою понад мечеттю, хто швидче... — Йому це спало на думку, щоб чимсь розважити сум дружини.

— А що! Давай! То я швидче буду на базарі, — а в мізку кольнула надія когось запитати, а серце чомусь похолонуло, струснулося.

— Спробуй — аж зрадів, що дружина повеселішала. Чому раніш не прийшло це в голову...

Сонце вже сховалося за гори давно й Чадак потопав у передвечірньому холодкові. Попід горою стежкою, де швидкоувалася захоплена жартом свого чоловіка Любка, поверталися череди з паші. Невдало пострижені „ступеньками“ курдючні вівці здіймали пилюгу, а тонкошії безрогі корови, швидкоуючись, ревли якомсь не по-коров'ячому.

Любка звертала цим домашнім живим істотам і, не зводячи очей з мечети, поспішала, як могла в високих підпятах, в коротенькій шовковій спідничці. Їй нікого було соромитись, щоб стримувати по культурному ходу. Вона була далеко від культурного світу.

Шовкова легенька блузочка пишалася гойданням бугорців і лоскотала, нагадувала, манила...

Несподівано біля мечети Любка спіткнулася і не чула, а догадалася, що чиясь дужа рука ніжно підтримала її в той момент, коли вона вже падала. Чомусь стала кров у жилах.

— Рахмат¹⁾)... — вирвалось раптом, хоч очі ще лише шукали, хто це допоміг.

— Немає за що, Любов Прохоровна, пробачте... — відповів Саїдалі Мухтаров.

— Ах, це ти Саїде... Це ви Мухтаров... — поправлялася, не то зраділа, не то злякана Любка.

Вони здибалися в ту пору, коли уява вже пережила всі офіційні буденні умовності. Вони вже звикли за цей час розлуки звертатися на ти. У них лишилося лише любити й жити полюбивши. То ж очі обох говорили мовчки про те бурхливе почуття.

— Поспішаєте, щоб не опізнитись?... Якими судьбами й за яку ціну вирішили ви ущасливити наш Чадак своєю присутністю? .

— Яке там щастя — не знала, що відповідати, збита з панталіку несподіванкою Любка. — Вам мабуть не подобається, що збожеволіла жінка й тут вас знайшла? — вирвалось якомсь мимоволі.

— Любочко, серце! Невже...? яка невимовна радість для узбека!

— Я на вас сердита, Саїде, — забувшись про свій стан, забувшись, що поруч з нею не Женічка, а узбек, азіят, Любка перейшла на найближчий тон...

Хоч почувався вже вечір, та на дворі було ще зовсім видко. Пустеля вулиць допомогла б Євгєну Вікторовичу з того кінця вулиці

¹⁾ Рахмат — дякую.

в надвечірній імлі забачити те, чого закоханим чоловікам і бачити не слід... Під густою вже чорною чинарою мов зрослися в привітному поцілункові, в першому одвертому поцілункові гарячого кохання, дві істоти. Але він цього не бачив, він спізнився так, що коли повертав у вулицю назустріч дружині, то ніби помітив тільки, як розминалася Любка з якимсь дужим узбеком.

Розминулася, здалося під чинарою... І гаразд, що так здалося, нам краще, що цим закінчилась уроджена в пустелях Азії любов.

Розминулися.

— Ти вже й з базару?..

— Та ще й на базарі чекав...

— Чекав...? Спасибі...! Я так заморилась, швидкоуючись. Дай руку... — вона й справді дихала скоріше, ніж звичайно й від грудей пашила життєва теплота. Пашила щира втома.

У Євгена Вікторовича одлягло од душі. Він винайшов засіб, щоб запалити ще фарбами молодости привітне, любе лице його ніжної дружини...

Не один тільки хірург Храпков шукав спасіння в Чадаці. Не одна Любка Прохоровна линула в Чадак. Саїд-алі теж шукав забути в Чадаці, шукав якоїсь заміни, щоб нею заповнити в душі болючу порожнечу.

Відтоді, як його любов прогнали, як образились на нього за його щирість, відтоді він поволі спускався на дно з верхів'я.

Він, червоний інженер, що має керувати найцікавішим спорудженням в Узбеччині, що мріями про цю роботу тільки й жив останній рік, тепер неначе втратив самого себе й ніяк не знайде. Дістав 3-хмісячну відпустку, щоб відпочити, набратись сили й ринутися на боротьбу з стихіями Узбеччини. Заволодіти гірськими водами й посхочу розподіляти їх, господарювати. Переписати ариками незаймані порожні пустелі степів, змити зашкарублість традиційну, обполоскати забруджений адатами побут... Скерувати водоспади, щоб заговорили вони, заспівали свою трудову пісню електростани динамомашинами. І країна стрепенеться від цього гомону, — урочистими шляхами культури до соціалізму!...

Мрії, мрії золотопроміністі! Кому не слали ви пухнатих килимів у далі молодости, кого не кликали ви жити, кому не обіцяли ви славетню перемогу!...

Та Саїд не вірить вам, він вірить силі переможній, що кликала, манила на боротьбу і він пішов і перемагав...

... На перших порах у Чадаці Саїд ще не знаходив з чого починати. Але раптом, згадавши, що він і комуніст до того ж — зробилось чомусь соромно. Якось смішно й дивно: два місяці возився з отією наманганською баринькою й чомусь ні разу в голову не прийшло, що в нього є якісь стремління, обов'язки, що він носить і ім'я партійця.

І вперше два Саїди засперечалися гаряче, впевнено, рішуче...

— „Партійні, громадські обов'язки проміняв на якусь розмазану верхиховстку міщанську... Класова нерівня, сором задля партійного квитка з порожнім місцем проти двох місяців членського внеску... два місяці не брався на облік, підмочив ідеологію...“ — й ще дещо

вигадував оцей новий Саїд-алі, що ніби здавався ще прозорим, легкодухим...

Зате другий, широкоплечий, гарний, дужий Саїд-алі очевидно затуляв своєю фігурою прозорого. Той лише інколи манячив, як серпанковий малюнок на фоні фізичного Саїд-алі Мухтарова.

— „Не закував же я партійним квитком свої почуття, свій природний інстинкт. Що це й справді: що-дня засідання, доповіді. Портфеля з-під пахви не випускай. Минулася вже гарячка. Час і відпочити... Ожвавлення мас, втягнення їх в роботу, відкриття просторів їм у цій роботі власної ініціативи... Та і не камінні ж ми справді...“ — той легкодухенький таки спробував був заперечити:

— „Справа не закінчена... Може й умерти доведеться...“ — але немов і сам не довірившись цьому доказові ростав, надавши дужому доконати себе.

— „Такі дурниці! Хіба в тім, що познайомишся з розумною людиною, хоч би й інших поглядів, хіба в цьому вже й капітуляція?... Ми повинні їх перевиховувати...“

— „Або сами перевиховуватися по їхньому, бо вони...“ — якось немов з-за плеча яхидно почало.

— „А нас перевиховувати вже шкода. Ми вісім років революції на плечах винесли... Здається в тяжчих умовах, ніж тепер... А з гарною жінкою... Її треба перевиховувати...“

— „А треба...“ ледве чутно згодився і той другий десь зда-лека вже...

А все ж таки дійсний Саїд-алі Мухтаров голосно сплюнув у відчинене вікно і пообіцяв, щоб чули обидва ті, що сперечались:

Завтра ж піду в волкомосередок й візьмуся до праці... Треба мабуть — примовк трохи і, перевівши дух, вимовив: одружитися, вволити волю старої матери. Абдулля ще молодий, та й вчитися йому багато ще... Матері треба когось у сім'ю та... — знов примовк і не підібравши чого сильнішого, що дійсно примушувало б одружитись тільки додав:

— Час уже, час, двадцять восьмий рік...

Так вирішив почати Саїд-алі своє нове життя в рідному Чадаці. З цього виходячи, він блукав по кишлаку, щось шукав, обмірковував, відкладаючи на інший день одвідини осередку:

— „Все ж одно ні чорта не роблять літом. Встигну ще, тим більше, що справдовуватись доведеться не за один-два дні...“

А ходючи, все силкувався обдумати одруження, де взяти дружину, з калимом чи без калиму то що, а виходило, що мозок-то його й не слухався. В ньому стреміла молода, гарячошока жінка з круглими радісними очима, що так просяться любови.

Доки молодий — віддай молодості те, що їй належить!

Так закінчувалися маріння в думках.

Сьогодні чомусь зранку, попоравшись з чималою плантацією винограду, що з неї жила його мати ще й тримала потроху нею своїх синів, у голову Саїд-алі прийшла раптова думка:

„Підшукати собі дружину“.

Що означало оце „підшукати“ в узбецьких умовах?

Саїд-алі знав, що йому не обминути калиму. Мати говорила про якись дві тисячі карбованців, що наскладала вона за три останні роки.

— На калім¹⁾ готую. Де ж вам узяти. А доки - то ще будете справжніми панами. Жінку ж треба купувати²⁾ не аби-яку. Коли б батько був живий. Він досі вже до районowego Арик-аксакала³⁾ дотяг би таки. Він би й довчив і поженив би ... Джудда-а-а якши⁴⁾ був старий і вмер ... Шкода ... Й Міраб-баші⁵⁾ з його був не аби-який ... Абдукадірові (де стали на квартирі Храпкови) за нього не справитись. Йому, либонь, і дохід менший іде, як покійному ... Дехканам⁶⁾ не до масти ...

Щоб не чути далі цю набридлу історію, він пішов на базар погуляти й піти по кишляці, може якось доведеться ще зустрінути з-за дувала ту молоду гарну узбечку. Він колись зустрів раз під горою біля мечети. Молода струнка узбечка переходила йому шлях. Нова червона (дівоцька, значить) паранджа гордо й святочно висіла аж за коліна. Поміж нею мигнув прекрасний молодий профіль з повними губенятами, що ледве помітно дріжали всміхаючись на гострий погляд джигіта⁷⁾. Паранджу немов одстобурчували повні жартовливі, не підв'язані культурними вигадками груди ...

От туди й помандрував Саїд-алі.

А день кінчався.

Попід горою швидкоувалися череди, простилаючи нахилом на кишляк стовпи пилуги. Ніде не видно було червоної в квітках паранжі з розкішною новою чадрою.

Мечеть різкими визерунками замальованих внутрішніх стін немов нагадала про якийсь борг. Стало аж неначе якось соромно, що борг цей віддати зараз заважає така манісінка, жовтенська книжечка з двома порожніми місцинами проти членського внеску за останні місяці ...

Невже вона непереможна ...

Над самою головою затяг суфі⁸⁾ свій молитовний заклик. То був молодий ще, от як Саїд, узбек з чорненькою юнацькою борідкою й гострим блискучим кінцем носа. Він наставив за вухами руки й добірним голосом слав у повечерілі простори слова полєгкости, слова прощення, слова надійного супокою. Вони лились, оповивали чорні суми рідними, обвиклими пахощами дитинства, життя.

Алла һу акапар.

Алла һу акапар.

Ло іллогай іллабло.

Ло іллогай іллабло.

Аш-гаду алло іллога ілло-ло.

Аш-гаду алло іллога ілло-ло.

Аш-гаду анна могаммадан расул-лудло,

¹⁾ Калім — платня за дружину.

²⁾ Одружитися в Узбеччині, це не означає знайти товариша для співжиття. Жінку купують, як товаряку, за гроші, не показавши її молодому. Покладаються цілком на „свахкупчих“.

³⁾ Арик-аксакал — Аричний староста; ак — білий, сакал — борода. Аксакал — означає білобородий, старий, поважний.

⁴⁾ Джуда якши — дуже хороший.

⁵⁾ Ми(у)раб — обрана селянами особа, що наглядає за частиною системи уводнення; баші — старший.

⁶⁾ Дехкане — селяни.

⁷⁾ Джигіт — добрий парубок.

⁸⁾ Суфі — щось подібне до дячка.

Аш - гаду анна могаммадан расул - лулло.
Айї алаал - фало,
Айї алас - сало.
Айї алаал фало.
Айї алаал фало.
Алло һу акпар.
Алло һу акпар.
Ло іллога ілло лло...¹⁾

Саїд мимоволі повторював за суфі, впівголос тягнучи з ним, забувши себе. І легко й весело чомусь робилося...

Ло іллога ілло лло...

Вряди-годи проходили молитовно налагоджені узбеки в чалмах з незамотаним кінцем, що висів з лівого боку аж до плечей. Їх розпухлі горла, ніби ознака священної поваги, книшем лягали аж на груди. Сині безобразні зоби²⁾. У звиклій шанобі до вченої лядини, проходячи повз Саїда, вони тулили щиро праву руку до серця й видимо дивувалися, що він так старанно виводив незрозумілі їм священні, арабські слова.

— Комуніст, учений і...

— Ло іллога ілло лло...

За вісім років революції навіть у такому Узбецьким пустирі здалося, що комуністові, а тим більше вченому, не пристало мати діло з божою справою.

Так здавалося темним, як дощова осіння ніч у лісі, старим, виношеним узбекам.

Проходили вулицею швидкоуючись і піднімаючи вгору коліна, неначе сліпа коняка з бугра, закубрені узбечки. Всі вони на один зразок. А між ними зрідка пройде фігура, що й з-під густої покрівлі видає молодецькими рухами оточений жіночий стан.

Саїд чекає червоної, клятої паранджі.

Але червона паранджа...

Вона вийшла з-за дувала, немов на мить зупинилася, тісніше обгорнулася вишитими полами паранджі й ніби вгадавши Саїдові думки, демонстративно рушила своєю жвавою й кокетливою воднораз ходою.

Таки найшов...

А перед очима спіткнулася, як виросла з-під землі та перша, щоб знов заплутати стежки, утопані червоною паранджою...

Слух'яно корючись вихованому інстинктові, підтримав Любку Прохоровну...

Отак несподівано по новому склалося.

Десь зникли Саїдові сперечливі думи. Несподівана, але бажана зустріч із глибоким, невчутим навіть болем відклала думи ці в архів.

Чи надовго? Побачимо.

¹⁾ Арабський текст молитовного заклику. Всіх правовірних закликається на чергову молитву, бо господь милостивий тільки, коли його поважають і йому моляться. Ідуть же, правовірні, не забувайте про рай на тім світі...

²⁾ В деяких місцевостях від води дегенеруються слюнні залози. Вони розростаються непомірно й роблять людину до смішного жалкою з цим зобом. Буває тільки в мужчин, особливо в Коканді й назва якого походить од назви цього забя — Кок(һ)ан.

А Любка Прохоровна дібрала смак у науковій праці свого Женічки. Наукова праця була тою спасенною причиною, що владно прикувала Євгена Вікторовича за робочим столом (із скрині) і відкривала Любці волю... Як незмінно що-ранку котилися в гірських долинах смачні тумани, як зорі що-ночі миготіли з далеких верхів упевнено, так і двоє молодих дужих істот беззмінно що-дня зустрічалися. Їх радість зустрічі голубила що-ранку там, де Чадак-Сай, розсипаючись шумою, падав з узгір'я, клекотав клекотом буйним, сікся водоспадом на гострих шпилях порогів, парував бризками, як туманом утоми. Це було місце кохання, щипучого, гострого. Чадак-Сай говорив сам за закоханих. Він не давав говорити нікому, заглушаючи своїм шумованим сміхом найголоснішу в світі розмову. Тільки говір крові по жилах розумів ті шуми водоспаду й зрозумілою для закоханого серця музикою линув, гомонів, розказував...

— Я вперше почуваю, як хочеться жити й кохати, слухаючи водоспади... Яке зачарування з такої простої речі: води й дикого каміння.

— Ти маєш змогу вічно жити в Чадаці й не перестаючи слухати цю бурю боротьби води з камінням в... моїх обіймах... у моїх закоханих обіймах...

Тоді Любка брала його руки, що обнімали цупко її ще дівочий стан, розводила їх і чомусь сходила з каміння. Щось смоктало в грудях. Довго й пильно дивилася на сніговий говіркий шум, на тумани бризків над водоспадом, на золоті переливи-жарти райдуги, що русалонькою полоскалася в прозорих бризках.

Смоктало, ятрилось. Може боязкість, а може сором, а може й дике непорозуміння в сполученні: краси, розуму, здоров'я з... узбеком...

Вона розуміла, про що нагадує Саїд. Вона знала, чим мусить закінчитись оцей їхній роман і, згадавши про його неминучість, шукала забуття у гомоні водоспаду.

Щаслива та молодість, що тінню розтала, минула й ні разу не вслухалася, про що говорять шуми говірки...

А вдома весела, свіжа, рожевошока линула до змореного чоловіка, собачкою лащилася до його холодного від втоми тіла, божилася в його незрівняності й у сльозах шкодувала, що дитини в них нема.

— Заспокойся, золотко мое. Чадацьке повітря так гарно впливає на твій організм...

— Чудово, Женічка! Коли б ти побув на горі, на містку, де я буваю, на... — ледве не вирвалося признание про одвідини водоспаду — ти б теж мав більше сили пестити свого Любика... Але ж у тебе така серйозна праця... Я так її нетерпляче чекаю бачити надрукованою... Женічка, — раптом переходила — чи ти ж і справді любиш мене? Ти ж такий дужий, а... а дітей... любиш, Женічка?

Женічка робив мило-здивоване обличчя, знімав окуляри, клав на стіл і підводячись запевняв:

— Моя невірнице, мій цвіте весняний! Люблю ж, як гімназист, як...

— Ну поцілуй мене, щоб я пішла й не заважала тобі працювати... Ну пригорнись же, бо я заплачу...

Вивчено обнімав. Не дивлячись у вічі, находив губи гарячі, паляккі й забравши їх в свої товсті, уміло, гігієнічно чмокав, запліщуючи всякий раз спітнілі очі...

І коли Любка від прихованої огиди в'юном викручувалася з рук і пустуючи вилітала з дверей — дивився вслід, відбиваючи на лиці придуркувату, невиразну посмішку задоволення...

— „Любиш... Похитлива, як кішка“...— впевнялося це задоволення, а вголос вимовляв, сідаючи знов за працю:

— Будуть, серденько, діти і в нас, будуть! Зміна клімату, вражіння... будуть...

Саїд-алі не розумів гаразд, чого хоче оця гарна жінка, шукаючи щоденної довгої зустрічі з ним, з жагою тримтючи від його диких, як сирітська доля, поцілунків. Не розумів, чому всякий раз, коли він був на межі переходу від розуму до інстинкту, Любка Прохоровна вміюче відсувала це природне, неминуче.

І його забирала злість, глибока, таємна злість людини скель. Охплював сором за цю злість. Саїд-алі ховав її подалі за чепурними зворотами обходин, там, де природне поводження було безсилим ховати дикунську спадщину. Ховав усе, що мов гріх покритки видавало б оцій пронириливій жінці його узбецьку приналежність.

Саїд почав потрапляти смакові закоханої у нього жінки...

А в осередок зайти все відкладав на завтра, доки зовсім і відкладати забувся.

„Тяжка, справді, оця партійна дисципліна в часи такого солодкого кохання, як перший хміль невинного юнака. Партійцем гарно бути в часи повстань, коли ще незрушене завзяття шукає неспробованих просторів. Гарно бути й коли відчуваєш себе переможцем, стоячи над долиною бійки. По правді кажучи, не погано й під скруту — є надія, підтримка. Але закоханому та ще й у таку тонкошкіру гарячокровну самицю, партійність — тягар...“

Отак формулювалося психичне становище теперішнього Саїда, що п'янів від успіху чим далі — більше. А Любка вперто прагла до наміченої цілі й лише чекала найбільш слушного часу.

Вона вигадала носити паранджу, щоб ніхто не впізнавав її білої жінки, що так рідно ходить з узбеком. І Саїд-алі купив на базарі новісіньку сіру паранджу з шовковими квітками на хвості, що порожніми глухими рукавами спускався з плечей назад до самого долу.

— Любов! Любов моя! Ти така красуня в паранджі. Твоє рожеве личко робиться казкою, коли круг його обведено такою цяцькованою гаптованкою на паранджі. А твої глибокі, як край степів, голубі, як надвечірні тумани, очі, стають невичерпним джерелом мого життя... Яка б була... — захоплювався Мухтаров своєю імпровізованою узбекою, Любкою Прохоровною.

Любка граційно бралася за крайок чорної блискучої чиммат і закривала лице перед самим поцілунком Саїда. Тоді він хваťав її, хваťав оцю казкову, прекрасну узбеку в обійми, якими тільки він умів обняти Любку Прохоровну, в обійми, що з них годі було вирватись найдужчій жінці й неударжно цілував у губи, в щоки через паранджу.

Груба волосінь лоскотала, різала, але за нею горіло живцем розквіту тіло жінки. І здавалося, що це його рідна узбечка... в червоній паранджі з довгою аж за коліна чиммат...

— Саїд! Ви... забуваєтесь — виривалося в Любки в останню хвилину, коли проти його молодости ніякі сили встояти не могли.

Тоді покірні руки рознімалися, погляд мертвів на вжаленій думці, а серцеві хотілося плакати й казирись по азійському.

Але Любка вже щебетала перед дзеркалом і щебетанням неначе вітром полову відвівала момент болючого стану Саїдової душі.

Вони ходили так, ніби молодожони, узбек та узбечка по Чадаці. Знайомі й товариші Саїда незрозуміло здіймали брови, кажучи про себе:

— Комуністку, мабуть, привіз із города. Безстрамниця, паранджу нап'яла...—А жінки довго й гостро придивлялися крізь чіммат на свою загадкову конкурентку.

Одного разу червона паранджа якось несподівано випорснула там же біля мечети з-за рогу. Саїд-алі тримався злегка ліктя запаранджованої Любки Прохоровни й, мов укушений осою, сіпнув руку осторонь.

О, той несподіваний, мимовільний рух узбека! Його помітили обидві жінки в паранджах. І обидві стали, неначе серце хотіло до чогось нового прислухатись. І серця обох почули й по різному зрозуміли:

— Узбек!

Червона паранджа торопко пішла поза мечеттю, гордо оглянувшись, неначе на прощання, а Любка відкрила чіммат нервовим махом руки й показала Саїдові лице закохане, одбірне, по ранковому свіже. Їй треба було це робити, бо вона зрозуміла вже своїм тілом невинний той рух Саїда. Вона мусить перемогти. На лихо собі він до смерти любив оце обличчя.

Розкішний, граційний рух ніжної руки, чіммат знову дражливо спущено й раптове:

— Саїд-алі! Ти ж не перестав ще любити свою імпровізовану узбечку? Ні?... То я завтра принесу тобі несподіваного гостинця.

— Любонько, щастя! У мене вже не любов, а солодке божевілья. Я дивуюся, що...

— Гостинцеві радітимеш...

— Ну, звичайно! Цікаво б знати, який...— мова обірвалася, бо, проходячи до кутка, де повертала червона паранджа, вони знову стрінулися з нею. Але Любка відкривши бік чіммат майже в шепіт кинула:

— Я прийду до тебе на... в гості... Зроби так, щоб ніхто не смів заходити в твою гостинну горницю...—і ще на мить показавши веселе порозовіле лице з-під паранджі, хутко пішла поза дувалами¹⁾ додому. Вона використала останній засіб, щоб утримати собі самця...

Оторопілий Саїд розумів тільки те, що зараз щось сталося:

Якась зміна, новина...

А червоної паранджі вже ніде не видно.

Потроху надходив дрімотний вечір, що солодко, привабливо манив до безповоротного небуття.

Саїд-алі терпляче наджидав вечора, наджидав обіцянки, бо вірив, що то було сказано серйозно, не на вітер.

¹⁾ Дувала -- глиняні тини.

Тепер Саїдові було байдуже, що він не одвідав ще комосередок, що про нього щось будуть говорити. Все це здавалося умовними забобонами робленого життя.

— „Партійну працю — говорить він сам до себе, ходячи вранці по кімнаті — можна виконувати завжди, виконувати за майстерним планом з протоколами, де стовпчиками: „слухали“, „ухвалили“ визначається твоя праця. А закохати в собі молоду, гарну жінку та ще й білої крові, освічену, не всякому узбекові, не всякому партійцеві пощастить. Та й ніде ж не сказано, що це заборонено. Навпаки... зареєструватися ще можна встигнути. А коли й не зареєструюсь до від'їзду на роботу — так невелике лихо: може ж і осередка в кишлаці немає...“ І ніби легше робилося від однієї думки, що осередку могло й не бути в кишлаці.

Коли б, пак, його й не було.

Любка Прохоровна лишала паранджу в сусідових жінок, старих узбечок і поверталася додому веселою, розігрітою. Згадала й про телеграму, що вчора Женя дістав од верхівня. Женю кликали на якусь раптову операцію відповідальному робітникові в Коканді.

— А я вже відшукувати налагодився, чи не заблудилася, думаю. Питав уже й у Мар'ї. — Де це ти так барилася сьогодні? Я ж чуть світ завтра мушу виїжджати.

— Потурай їм! Немов не обійдуться одного разу! Що ж то й за відпустка, хотіла б я їх запитати — щиро нервувала Любка.

— Мені вигідно, Любонько. Треба їхати. В мене слава, авторитет і, може ж, справді ордена...

— Аж два дістанеш.

— А до того ж — запевняв Євген Вікторович свою незадоволену дружину — ця операція досить цікава мені самому з академічного боку. І коли б мене не запрошено, то я жалкував би, бо другого такого...

— Їдь, їдь! Я... я теж поїду з тобою. Посинілі жили на шиї в Любки були свідками справжнього обурення проти від'їзду чоловіка.

І Євген Вікторович розгублено шукав порятунку в упевнених звертаннях до Любченої свідомості, до завжди розсудливого її розуму й таки вговорив залишитись...

— Три ж тільки дні, Любику! Вивчай Чадак, підшукай собі товариство й не скучай. Сходіть, принаймні, на баштани Чадацькі.

— На баштани — визвірилася — ти з розуму з'їхав? Там прийдеться й заночувати, а хто мене боронитиме...

А таки лишилася.

Таки ж то й заспокоїлась. Золото, а не дружина. Євгену Вікторовичу й лишилося, якомога швидче підкреслити це найслабше місце в Любки й він спокійнісінько зможе виїхати, сьогодні ж.

— Дурниці! Узбеки тебе стерегтимуть, як... Або й сами узбеки, вони люди не лихі.

— Здорово ж ти їх знаєш... — а в душі радість.

— Коли хоч, то я сам підговорю Абдукадірових жінок і сьогодні ж... Мар'ю на всякий випадок прихватить...

— А прання? Не турбуйся, я з сусідськими товаришурою й з ними піду, давно мене підмовляють, а хазяйські й говорити по — російському

ні словечка, намучишся з ними. Помагала Мар'ї тримтячими руками викладати чоловікові речі в жовтого ремінного чемодана.

— У мене прання на три дні. Куди б і я тьопалась! Барині й так ніхто не...— допомогла безвідповідально Мар'я, збираючи в зморшки своє пожовкле, остаркувате вже, вісповане лице. Любку мов щось кольнуло в виразку від цієї запобігливої допомоги. Їй здалося, що в тоні Мар'ї, в отому призириливому слові „тьопалась“, немов почувлися неясні догадки, або гарно приховане достотне знання про роман „барині“.

Мар'я поралася з речами й перебирала в мозкові незрозуміле їй:

„В оцих панів завжди воно якось по чудному: бариня в чужих кавалерів хвоста крутить, а барин від скуки...— й солоденький морозець пролоскоче її, дарма, що остаркувате, але ще не зношене і недавно повне життя тіло...— чудні ці вчені люди...“ впевнялася востаннє Мар'я.

І те, що було заховано в догадках, а може й у певному досвіді в оцієї Мар'ї, ніколи не побачить світа. Вона теж хоче жити. Вона не винна, що через віспу дівує вже й на тридцять шостому році. Вона невинна, що підпадьомкання перепілчине в клітині над горницею в найстаршої Абдукадирової жінки,— що це підпадьомкання миліше їй від молодих соловейчаних витрибеньків. Не винна, а жити хоче, а кров у дужім тілі полоскотати з таким одкоханим барином — хто б відмовився...

— „Чудернацькі порядки у панів... І дітей не плодять, шкодують жіночку. Хай собі граються бариня з голощоким узбеком. Мені ж більше дістанеться...“

— Ще позавчора б тра помочити... А бариню хто б там серед узбечок... Коли самі гуляють...

— Біжи до Абдукадира, Мар'є, щоб запрягав — найшлася Любка, щоб припинити Мар'їні вгоджання, аби не вбалакалася вона. Та й мали ці вгоджання яскравий вигляд знайомства Мар'їного з „обставинами“.

— Котік! Поцілуй Любика, ще на дорогу. Отак, отак, ум-гу-у... Благословляю... М-му...— підставляла влєсливо по черзі то щоки, то лоб, то губи. Серце огидливо шулилося від такого лікарського чепурства, а мозок таки знову вважав цілком за нормальне оці одстобурчені дудкою товсті, як у негра губи, у м'якій шерсті й теплі, як коров'яче вим'я, оці голосні чмокання інколи ще в повітрі; тоді губи мов печатка Кошчі-дехканська¹⁾ штовхалися в щоку чи в лоба, неначе неприкаяні...

— Отак! От-мпак — цмокала в робленім екстазі й сама Любка.

— Коней уже... біля воріт...— вбігла Мар'я на останнім поцілункові закоханого подружжя Храпкових...

Ще довго, ідучи по скривлених порожніх вулицях Чадаку, Євген Вікторович озираючись бачив, як на балахоні стояла жінка й махала вряди-годи платочком...

— До побачення, золотко, мій Любику! М-м — робив повітряного поцілунка.

То припрошена Мар'я махала платком баринові, а тим часом „Любик“ вдягався, нашпаровувався, тремтів...

¹⁾ Кошчі — спілка бідняцько-наймитівських кол села; щось подібне до комнезамів.

Вона діждала свого...

— Не спізнуйтеся, баринько, бо до баштану не близько...— а в очах у Мар'ї— о, Любка не помиляється— у неї в очах зелененькі вогники чи то насмішки, чи то заavidків, а може й прикритої злости на оцих чудернацьких радянських панів.

Любка нутром почувала той вогник.

— Постигнемо ще, Марусю...— вперше назвала несподівано, мов молоденьку...

— А постигнете, чом не постигнуть. Сукню б наділи з місцевим на шовку узором, вона вам, баринько, краще до лиця...

Чи вона не сказалася оця Мар'я? І справді ж, чому не надіти узбецького кольору шовкову сукню...

— Дивись! От спасибі, Марусенько, а я вже з голови викинула, що вони так люблять все своє національне...— шеймин язик, коли дух захоплює новий узбецький шовк, а очі вибирає його різнобарвний полум'яний, східний малюнок.

— Люблять, та ще й як!

— Хто?— з дурощів спохватилася Любка. Мар'я підвелася від віника й обидві жінки, що розуміли одна одну по справжньому, подивилися прикро в очі...

— Та хто ж— вони, узбечки ж, чи як їх там... Ви ж сами кажете.

— Нічого я не кажу. Ти не вчуєш, та й ляпнеш інколи!..— Поверталася в новій сукні перед невеличким дзеркалом і сама п'яніла від бозької краси свого тіла та ще в оцім убранні.

То була краса вакханки, отрутня краса, що від неї неначе промінням низалося оточення й принадою сліпило найздоровіший мозок.

Крутилася, чаділа збуйована кров'ю голова...

Вона, жінка, природою покликана, щоб родить, щоб закони вічності життя не порвати, вона мусить грішити. Вона мусить грішити шалено, дико, аби почути під материнським серцем, як затріпочеться нове, безгрішне, непорочне життя. В цьому мрійному житті вона почує безсмертя нащадків, що через неї... через її молоде тримтюче життя дістануть чергове кільце вічності живої організованої матерії.

Грішити!

— „Прелюби сотвори!“ Музикою пристрасти відповідало серце на далекий шепіт обдуреного історією мозку.

Грішити!

— „Прелюби сотвори!“ акомпанувало молоде цупке тіло, охоплене живучою снагю...

— Марусю, Марусенько. Мабудь воно мені не до лиця. Чи не переодягтися в білий шовк?..— В тремтючій мрійній екстазі говорила Любка Прохоровна, не помічаючи вже неприємності від очевидного розуміння Мар'єю, на який баштан збирається її господина.

А навіщо критись від жінки, від людини, що теж жити хоче й душу зів'ялену невдалим коханням зрозуміти по жіночому зможе.

Навіщо, навіщо!

— І видумаєте ще щось! Кажу ж, що в цій ви, як на картині, мов і душа ваша грає...

— А грає, Марусю, грає... — Любка немов аж тепер помітила Мар'ю, як дійсну людину. З нею ж можна поговорити, їй же можна вилити хвилювання радощів, що шумують кров, мов свіжий хміль.

Вона несподівано взяла Мар'ю за плечі й до болю вчепилася в них ніжними, жвавами пальчиками. Нервова трясця передалася Мар'ї, а серце затукало мов у матери, що чекала від дочки признання...

— Марусенько, старша сестро! Ти любила коли-небудь? Чи ти вдягалася коли-небудь у кольор твого кохання. Чи твоє серце співало тобі п'яні пісні незрозумілих мотивів краденої волі, шаленої насолоди...

— Одчепіться, що це ви! Де там нам до любови... — а очі заблимали, а губи засіпалися в нервовій здержанці й прозора капелька непроханою забренила на віспяній щоці...

— Мені тебе шкода, Марусю — й поцілувала вперше ніжно. Бо вона зараз ладна була простити гріхи всього миру, аби цей мир мовчав, що на її злочин він не дав благословення.

К чорту благословення, коли жили брешуть, мов струни, перед тріумфальною симфонією!

— Ідіть, Любов Прохоровна. На мене положіться... спасибі, хоч ви й мою застиглу душу потривожили.

Любка повагом відходила боком до дверей, неначе кралася до свого щастя, до своєї воскреслої любови, що весну її спізнілу буйно розквітала.

В новім чапані, шовками гаптованім, буряково-сизого кольору, підперезаний вишитим золотом чотирма різнокольоровими хустками, що на фоні сизо-бурякового чапану, ніби полум'ям стягали цупкий стан, похажав по горниці Саїд-алі. Свіжо-поголений вид його горів молодецькими вогнями, а невимовна білість розкішної чалми робила його мужньо-гарним, мов на вибір. Чапан щиро охоплював плечі, груди, стан і віддавав навіть рухи напружених юнацьких м'язів.

А в двері боязко, не дивлячись на господаря, ввійшла в знайомій йому паранджі, закрита чімнат, як віком домовини, жінка.

Це була вона... Мусила бути нею, бо коли б...

Мозок не знаходив кари за оману.

Саїд-алі на мить лише встромився східними очима в загадку чімнат, де зірочками блищали двоє очей. Не міг не впізнати тих очей, що топили його юнацькі почуття й рішуче взявся за чімнат. Природний інстинкт узбека, вихованого в умовах непорушності святая-святих жінки — її закритого лица, немов спинив його й ударив у лице ще густішою фарбою.

Але ж цій жінці в себе в хаті Саїд-алі відкрив...

Це був гіпнотизуючий момент. Любка покійно дивилася в розпалені очі, і немов перебирала в мозкові останні про і contra того вчинку, що вона на нього рішилася. Нервова система своє зробила дома біля дзеркала, біля Мар'ї, а тут лишилася їй солодка втома та вперта безповоротність.

Саїд упивався красою своєї коханки. Він ні разу не бачив її в цій узбецького кольору сукні й аж заскриготав зубами, коли, роздігши з паранджі Любку, вздрів, як живуче манливі форми молодого жіночого тіла зливалися в гармонію кохання, з рідним йому кольором шовку та узорів.

Чомусь ждалося, що він почує й звиклу, рідну мову, давно ждане з уст молоді жінки.

— Ман якші кураман сиз, джигіт ¹⁾).

— І щоб не почути, мови, що тільки нею може говорити до нього ця культурна жінка, він жахливим поцілунком пристрасти мов за-кляв на мовчання оці живі, як перша квітка в лузі, губи Любки Прохоровни...

... Минала спізніла Чадацька весна. Миналося срібно-молошне шумування Чадак-Саю. Він немов стомився в оцій одвічній борні з скелями й мовчки обгинав їх, злегка переливався, в шепіт, звівши свою буйну сварку з ними. Це було схоже на набирання нових сил, щоб знову з більшим завзяттям ударити в бескеття Ферганських гір і таки зруйнувати їх уперту мовчазність, їх мовчазну, заснаділу цілинність...

Чадачане останній раз поливали збіднілими ариками свої танапи ²⁾ бавовни, обгортали їх, раділи недалекому врожаєві. Ввесь Чадак при-мовк. Ще більшою пустокою тягло від глиняних вулиць, від схованих за дувалами непривітних, але рідних узбекові хат.

Тільки перепілки, що висіли в клітинах перед балахоною чи чай-ханою кожного господаря, журливо підпадьомкали, немов поспішали дожити літечко, бодай в нудній, непривітній клітці.

В отакій мовчазний, безлюдний ранок Любка Прохоровна згадала, що їй треба повертатись до своєї господи. Хоч Женя їхав на операцію з запасом на п'ять днів, але можливо, що він повернеться й раніш.

Аж в цей ранок, коли ще зморений коханням Саїд спав у неї під теплим жіночим боком, Любка згадала, що живе вже третю добу гостем у цього узбека. Це були дні, що ними вона впоювала збуджені спізнілі почуття, що ними вона доганяла свою весну, свій жіночий пишний розквіт.

Три дні — то норма гостювання за адатом.

Вони з Саїдом побували там в горах, де серед дикого каміння, розпеченого сонцем, обметеного вітрами, з щілин дзюрчало джерело.

Над ним, над оцією ніжною, прозорою цівочкою, мов над цілю-щим джерелом розвився, виріс розкішний Каярагач. Уп'явся обголеним корінням в щілини бескеття, боронючи джерело від щоденної, щоріч-ної спеки безхмарного неба. Він своєю дужістю зросту, своїм непо-кірним зеленорутим свіжим листом нагадував, манив жити.

А там на схід у даличезній подині простелялись Ферганські степи, ташувалися кишлаки, міста, будувалося теж невсипуще життя. Поло-скали в сонячному промінні свої черева магістральні саї та арики.

Життя там не стоїть!

Любка полюбила цю місцину, як символ невимірної сили інстинкту життя.

А хіба вона не вхопилася за щілини її окремого бескеття, хіба не наперекір умовам криється від набридлої бувальщини й таки жие й буде жити новим упертим життям, що почалося в неї під серцем.

¹⁾ По змісту означає: я вас, парубче, люблю; але в буквальному перекладі виходить; я гарно дивлюся на вас, парубче.

²⁾ Танап — міра землі. Буквально: млинарський камінь, тоб-то кількість землі, що полетиться водою, спроможною повернути млинарський камінь — від $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{7}$ десятини.

Вона догнала своє щастя.

Вона матиме дитину.

І стало соромно самої себе. Стало дико-неприємним лежати й міркувати отут, в чужій хатинці, поруч з узбеком... В світлі народження світанку Любка подивилася на сонного Саїд-алі й чомусь неначе не впізнала його. Вона знає Саїда іншим, живим, з думками, як і в європейської людини. Вона знає його по прекрасній розмові, що нею він квітчав їх подорожі до зеленорутого Каярагачу. Вона знає його по палкій упевненій божбі в коханні, в міцних мужніх обіймах, що в запалі страсти упоювали невимовними чарами її розквітлий жіночий організм.

Такого Саїда вона знає.

Але цього чорного, загорілого узбека, з розхрістаною пазухою, де здійсмалися від сонного дихання волосяні груди—такого Саїда вона немов не пам'ятає.

Йй зробилося моторошно, вродилося бажання йти. Скорій без оглядки йти з цієї чужої, узбецької, некультурної хати, з дикого на-смішкуватого Чадаку, щоб забутись про те, що сталося.

А воно таки сталося! Вона душею первітки, глибоко схованим почуттям матері відчула, що воно сталося...

І все ж! Більш нічого й не треба!

Треба мерщій до Жені, мерщій до його лагідного культурного кохання, до його вдалої захоплюючої гри на скрипці. Ой, як захотілося Любці почути шепіт і стогнання струн, що в захопленні Жені так любо, привітно говорили до її душі устами неврирущих Бетговенів, Моцартів, Шопенів, Грігів...

Мерщій, мерщій!..

Мозок тупів, розгадуючи, де починається вимога трепоту розбуженого серця й де кінчається безоглядний, засуджений віками злочин.

Запідпадьомкала ще раз, виляскуючи над вікнами перепілка. Яке болюче, вразливе підпадьомкання.

Саїд почув, що Любка встала.

— Чому так зрання, Любонько?—ніжно запитав, не розуміючи такої торопкості. І почуваючи підсвідомо, що робиться зараз у грудях жінки, що їй він так безудержно віддався, Саїд-алі вмить одягся в свій кращий узбецький одяг.

— Гадаю, що ранком додому йти безпечніше, а ніж удень...—немов про те, що таки треба йти додому не може вже бути ніяких розмов.

Але розмови почалися. Розмови хвилюючі, раптові, вразливі.

— Любко!

— Е, ні Саїд-алі. Я мушу...

— Мусиш? Любонько...

— Мушу—все з більшою та з більшою боязкістю відповідала Любка Прохоровна, впорядковуючи своє, розсипане далеко по плечах та спині хвилясте волосся. Воно, як море без берегів, завжди метушливе й вічно хвилясте—жило...

— Мушу йти... мушу! виривалося раз за разом у Любки, коли в Саїда застрягли слова, забуравили думки. Чому він досі не згадав

про це. Чому три дні він тільки серцем жив і ні разу не спромігся пожити своїм міцним мозком. А тепер вона мусить іти...

Чому він досі не згадав про це. Чому?

— Я не пушу, ти ж...

Волосся знову впало з жмені і з шепотом краси розсипалося на плечі, груди. Нервовий рух голови і Саїд знову побачив чарівне від зляку обличчя Любки, обличчя, що з-за нього він три дні забувся про самого себе. Це обличчя мовчки питало, чому він не пустить.

Жіноче обурення росло в грудях.

Чому чоловіки мають право примусити її поспішати додому, ховати свій природний вчинок і жаяхатися від одного слова:

Не пушу?

А язык лише спромігся:

— Мені треба додому: чоловік...

Саїдові робилося й шкода її й шкода на неї. Неймовірно скоро мигнули в пам'яті не одна зустріч червоної паранджі, що з докорами дивилася на нього мертвим чорним покривалом і сіяла в душу далекі, але сильні, рідні бажання. І він силою закоханого мужчини забувся про такі хвилини та тільки тепер, коли промайнули три дні, коли досягнуте бажання так раптом кликало до розуму, він згадав про все це.

— Любко, я все хтів з тобою поговорити.

— Але ж, Саїде, цього не може бути... — немов почувши глибоко думку Саїда, відповідала хвилюючись Любка Прохоровна Храпкова.

— Чому? Хіба я не дужий мужчина, хіба я не кохаю тебе краще й сильніше, ніж усі мужчини світу? Хіба я не зможу бути твоїм постійним чоловіком? Любко, ну лиш поговоримо...

Слова благання Саїдового робили Любку тільки більше впертою. Вона на їх фоні тільки сильнішою, культурною жінкою почувала себе, й тому вже не дивлячись на Саїда й не думаючи, що казати, мимоволі вимовила і не сказала, а якось вирвалося дуже непокірливе:

— Не забувайте, Саїд - алі, випадковости нашої зустрічі — а мозок холодів, а серце стихало.

— Що ж з того? Але зустріч привела до любови, до справжньої глибокої любови, Любко. Гадаю, що ти про це думала як... — не звернувши уваги на її тон, благав Саїд.

Любку немов щось підбурювало. В голові роїлися незв'язані думки, хотілося говорити дужче, по настоящому, а говорити було нічого, крім того, що їй неодмінно треба йти додому.

Чому він не наб'ється її, чому не прив'яже, чому не вкраде по азійському? Чому!..

Додому.

— Ми з вами не... підшукувала Люака, закінчуючи туалета... — Ви узбек, а я... — й замовкла, бо було сказано більше, ніж треба, ніж хотілося.

Аж скорчився, мов від дужої рани в живіт, зіпсований оцією божевільною білокровною жінкою Саїд-алі Мухтаров. Замиготіли в очах примарні півники злости, жалю, одчаю. Немов кололося щось, що так недавно заросло грубим, надокучливим рубцем. Воно кололося, розщиплювалося й нестерпними болями шукало порятунку, благало, гублючи надію. Від раптових болів Саїд скаженів.

— Узбек... Азіят... Чорної крові! Потрібен був тільки, щоб, як проститутка, задовольнити ваші культурні потреби... А знаєте, ви, європейці... — й не доказав. Якийсь глухий, ніби забутий уже голос, мов обухом стукав: „заріж“... і руки шукали звикло на поясі „пчак“¹⁾.

Любка в недоказаній фразі зрозуміла все: й одчай незміряної любови й одвертість східнього темпераменту.

Це була рішуча хвилина в житті двох істот, що обставинами зведені заглянути одне одному в душу. Це було в рідному Саїдові міжгірньому під сонцем Чадакові. Було в далекому, дикому, забутому людьми, чужому задля Любки азіатському Чадакові.

Рішучість далека від розуму опанувала й Любку. Щось було таке в істоті, що вимагало жити, дихати одним повітрям з людьми, впевнитися в безкрайності животіння. А поруч з ним безумовне право серця, що думки було йому досить, аби холонути, аби переставати ритмами відображати оте життя.

Вродився момент бажання вмерти. Так було б далеко краще.

— Ріжте, вбивайте! Ви здібні і на це... страчайте... — й повернулася вся бліда від мук до Саїда...

Сталося нечуване. Саїда мов окропом щось ошпарило. Він зів'яв, як в'яне лист підкошений в розгарі повного життя. У нього вперше виступили безсилі сльози одчаю, безнадійності.

І вткнувшись у незлагоджене, неприбране ще ліжко, ридаючи, як дитина, він благав:

— Я забуду Узбеччину, покину її! Я забуду рідне бескеття, музики невгамовного говору водоспадів, забуду рідну матір... Тільки залишся зо мною, будь на завжди моєю!.. Я покину Чадак, покину Узбеччину, зречусь найдорожчого мені... Ми поїдемо до Москви, Ленінграду, до Парижу, до Америки, аби разом, куди ти захочеш... Моє життя, мій розум, мої кращі почуття тобі я віддаю.

— Не йди. Не йди!

— Прощайте, Саїде!.. Забудьмо ці дні!.. Чиєсь нове життя нехай подякує щасливим годинам, що ми з вами прожили. Нове, розумієте, нове життя!

... Прощайте...

Підскачав Саїде - алі Мухтаров з ліжка.

У дверях торопко зникла Любка Прохоровна закрита щільно вже узбечьким чіммат, а по вулиці за дувалами, немов мигнула червона паранджа.

То мабуть так здалось востаннє. Немов пригода мимохітня на довгим упевненім шляху. Такий собі вибойчик, спотиньга і тріснула надійна вісь...

Сірим здався розвиднілий ранок.

Фергана, 1926 року.

¹⁾ Ніж.